

ELEMENTE ALE CULTURII MATERIALE DACICE ȘI DACO-ROMANE TÂRZII (sec. III—IV p. Ch.)

CORIOLAN OPREANU

Prea multă vreme studierea perioadei ce a urmat retragerii armatei și administrației romane din Dacia a fost subordonată în primul rând goanei după noi materiale arheologice doveditoare ale continuității daco-romane. Fiecare nouă descoperire era considerată o victorie științifică și contabilizarea argumentelor arheologice ale continuității a reprezentat principala preocupare a mai multor generații de arheologi și istorici. Datorită acestei viziuni o cantitate tot mai însemnată de material arheologic a fost apreciat ca valoros în sine, datorită naturii sale, efortul interpretării sale complete, a asamblării tuturor acestor descoperiri de mare însemnătate într-un cadru social-istoric coerent și credibil fiind amânat.

O încercare de a depăși această primă etapă necesară, de adunare a materialului arheologic, și de a face efortul interpretării arheologice și istorice nuanțate a aparținut profesorului K. Horedt în valoroasa sa sinteză asupra Transilvaniei în epoca romană târzie¹. Deoarece s-au scurs mai bine de 10 ani de la această lucrare, considerăm că este momentul să facem un nou pas înainte în interpretarea materialului arheologic adunat. Sigur, demersul nostru pornește de pe o bază științifică și o experiență practică mult mai modeste decât cele ale predecesorilor noștri.

Revenind la interpretarea istorică dată în 1982 de către K. Horedt, acesta constata o serie de specificități în cultura materială daco-romană târzie în zona sud-estică a Transilvaniei, care nu existau în zona de vest a fostei Dacii romane. Astfel, ajungea la concluzia că în secolul IV p.Ch. în fosta Dacie intracarpatică pot fi delimitate două zone mari, distincte: cea vestică, care datorită urbanizării ar fi fost mai puternic romanizată, ceea ce i-ar fi asigurat un specific aparte și în secolul IV p.Ch., și cea estică, neurbanizată și deci mai puțin romanizată, unde elementele tradiționale dacice s-ar fi menținut mai puternice². Grupul de așezări din această ultimă regiune a fost botezat de către K. Horedt „cultura Sfântu Gheorghe“. Această „cultură“ se caracteriza, după părerea profesorului clujean, prin amalgamarea a patru componente culturale: cea dacică locală (slab romanizată), cea romană, cea carpică și, în fine, elemente cerneahoviene³. Din punct de vedere etnic, K. Horedt admitea ca purtătoare a „culturii Sfântu Gheorghe“ în primul rând populația dacică locală,

¹ Horedt 1982, *passim*; în *AIIA*, XXIX, 1989, nota 3 am propus termenul de „epocă daco-romană târzie“ în loc de „romană târzie“, considerându-l mai precis pentru Dacia.

² Horedt 1982, p. 73.

³ *Ibidem*, p. 76 sq.

asupra căreia acționează celelalte trei influențe culturale⁴. Elementele materiale specifice acestei „culturi“ care o deosebeau de cea a zonei vestice a fostei Dacii erau considerate „ceașca dacică fără toartă ornamentată cu alveole în jurul bazei“, oalele cu butoni și decor alveolar identice cu cele dacice preromane, pieptenii de os cu un singur rând de dinți având mânerul boltit complet sau supraînălțat, vasele mari de provizii, așazisele „Krausengefässe“, ceramica fină gri lustruită sau cu decor lustruit, preferința pentru străchini, ulcioarele cu gura proeminentă⁵. Pentru cultura materială a grupului de așezări din zona vestică, romanizată, erau considerate caracteristice ceramica romană de același tip cu cea din epoca provinciei, fibulele cu butoni în formă de bulbi de ceapă, pieptenii de os cu două rânduri de dinți⁶. Piese caracteristice „culturii Sfântu Gheorghe“ erau considerate doar sporadice sau total absente în zona vestică și invers.

În timpul scurs de la această interpretare au fost făcute noi descoperiri pe tot teritoriul fostei Dacii intracarpatică, care, după opinia noastră, fac greu de acceptat astăzi viziunea istorică schițată de K. Horedt. Astfel, în aria „culturii Sfântu Gheorghe“ există fibule cu butoni în formă de bulbi de ceapă, la Comalău⁷ și Hălmeag⁸. Mai recent, de la Sighișoara-Dealul Viilor⁹ și Delnița¹⁰ (jud. Harghita) au fost făcuți cunoscuți piepteni de os cu două rânduri de dinți. Chiar dacă aceste descoperiri ar putea fi considerate doar izolate, reprezentând simple contacte culturale, în schimb prezența în zona vestică a elementelor „culturii Sfântu Gheorghe“ este mai substanțială. Pieptenii de os cu un singur rând de dinți și cu mâner boltit sau supraînălțat s-au găsit în așezarea post-romană de la Strei¹¹ și în castrul de la Micia¹². În numeroase așezări daco-romane târzii din aria vestică s-a descoperit ceramică fină de culoare gri, lustruită sau cu ornamente lustruite, precum și „Krausengefässe“¹³. De asemenea, s-au descoperit cantități însemnate de ceramică dacică lucrată cu mâna și în cadrul acesteia, mai ales „cești dacice fără toartă ornamentate cu alveole în jurul bazei“. Cum numărul acestei ultime categorii de artefacte considerate specifice „culturii Sfântu Gheorghe“¹⁴ este foarte însemnat în zona vestică a fostei Dacii, vom insista în cele ce urmează asupra sa, încercând să-i deslușim semnificațiile.

Trebuie să precizăm de la început că termenul de „ceașcă fără toartă“ nu a fost precizăm de la început că termenul de „ceașcă fără toartă“ nu a fost prea fericit ales¹⁵. Majoritatea cercetătorilor consideră

⁴ *Ibidem*.

⁵ Cf. nota 3.

⁶ Cf. nota 2.

⁷ I. H. Crișan, în *ActaMP*, III, 1979, p. 302, 312, nr. 2; 313, nr. 6; pl. XII/2; XIV/6.

⁸ *Ibidem*, p. 302, 312, nr. 4, pl. XII/4.

⁹ R. Harhoiu, comunicare la Sesiunea anuală de rapoarte arheologice, Sibiu, 1989.

¹⁰ C. Beldiman, în *SCIVA*, 43, 1991, 1, p. 75—76, fig. 2/1.

¹¹ R. Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 42.

¹² B. Filipescu, în *SCIVA*, 38, 1987, 1, p. 44—46, fig. 1/4, 5, 6.

¹³ Vezi Horedt 1982, p. 71, 82. La acestea se adaugă recent descoperita așezare de la Suceag (jud. Cluj). Săpături inedite 1991—1992 efectuate de C. Opreanu și S. Cociș.

¹⁴ Horedt 1982, p. 76, Fundliste 12.

că acest tip de vas lucrat cu mâna este de origine dacică, el derivând din „ceașca“ dacică clasică¹⁶. Această formă, lipsită de toartă, se dezvoltă doar în faza a IV-a a ceramicii daco-getice¹⁷. Ținând cont de funcționalitatea „ceștii“ dacice, indiferent de tipul ei, considerăm că termenul de „opaiț dacic lucrat cu mâna“ ar fi mult mai potrivit¹⁸.

Analizând ceramica geto-dacică din Muntenia în secolele II—IV p.Ch., Gh. Bichir¹⁹ a întocmit prima tipologie a „ceștilor fără toartă“. Au fost stabilite trei variante. Ultima, varianta A/2c este foarte asemănătoare cu „ceașca“ dacică, are formă tronconică și se individualizează prin faptul că în exteriorul vasului, de jur-împrejurul bazei acestuia se află un decor alcătuit din impresiuni de formă alveolară, realizate în pasta moale, numite de obicei simplu alveole. Gh. Bichir arăta că această variantă a opaițului dacic (cum îl vom numi în continuare) nu se întâlnește în Latène-ul daco-getic și nici în cultura carpatică.²⁰

Opaițul dacic fără toartă ornamentat cu alveole în jurul bazei, considerat o apariție specifică doar în așezările „culturii Sfântu Gheorghe“ din estul Transilvaniei²¹, a fost descoperit în mai multe puncte din zona vestică: Aiud-Rădești²², Bologa²³, Buciumi²⁴, Cășei²⁵, Cluj-Napoca²⁶, Gilău²⁷, Obreja²⁸, Cipău²⁹, Zalău — „Valea Mății“³⁰, Suceag³¹. Din aceste

¹⁵ Termenul a fost utilizat avându-se în vedere geneza acestui tip ceramic din „ceașca“ dacică. Aceasta a fost astfel denumită pe baza aspectului ei, deși funcționalitatea ei ar fi justificat o altă denumire. Unii cercetători o mai numesc și „cătuie“, „afumătoare“, „ceașcă-afumătoare“, „ceașcă-opaiț“. I. H. Crișan, în *SCȘCluj*, VI, 1955, 3—4 p. 134—135 arată că „ceașca“ dacică avea în primul rând o utilitate practică, fiind folosită ca opaiț, fără a exclude și întrebuințarea ei în ritul funerar. Inadvertența termenului „ceașcă fără toartă“ a fost deja sesizată (vezi Gh. Bichir, în *StComSibiu*, 14, 1970, p. 129, nota 6).

¹⁶ Vezi, de exemplu, D. Protase, în *ProblMuz*, 1960, p. 193, nota 1; bazându-se pe apariția relativ târzie a acestui tip, M. Babeș, în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 38, nota 86 consideră că acest vas nu este sigur dacic, el putând fi pus în legătură și cu „cătuia sarmatică fără toartă“. Este o opinie izolată și lipsită de argumentație, ca atare nu o putem accepta.

¹⁷ Ea nu există în tipologia ceramicii dacice din Latène, cf. I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București, 1969, p. 153—160, pl. XLVI—XLVII.

¹⁸ Termenul de „opaiț“ pentru „ceașca dacică“ a fost folosit de D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, *passim*.

¹⁹ *Bichir 1984*, p. 31—32.

²⁰ *Ibidem*, p. 32.

²¹ cf. nota 3.

²² *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 1.

²³ N. Gudea, I. Moșu, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 233.

²⁴ N. Gudea, în *SCIV*, 21, 1970, 2, fig. 8/11. Piesa nu este descrisă ca atare în text, fiind identificată de noi după desen. Mulțumim autorului pentru confirmarea acestei identificări.

²⁵ Informație D. Isac, căruia îi mulțumim și pe această cale.

²⁶ I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 207, fig. 9.

²⁷ M. Rusu, *StComCaransebeș*, 1979, pl. III/17; D. Isac, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 297, fig. 5. Mulțumim și pe această cale conf. dr. D. Isac pentru generozitatea cu care ne-a pus la dispoziție, spre studiu, opaițele dacice pe care le-a descoperit în castru.

²⁸ D. Protase, *Autohtonii în Dacia. I Dacia romană*, București, 1980, p. 60—61.

²⁹ N. Vlăsa, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 505, fig. 6/20.

³⁰ Al. V. Matei, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 233, pl. XV/2.

³¹ Piesa a fost descoperită în vara lui 1992 în săpăturile din așezarea de la Suceag efectuate de C. Opreanu și S. Cociș; pentru așezare, vezi și C. Opreanu, în *EphemNap*, II, 1992, p. 159—167.

10 puncte de descoperire, doar 4 erau incluse în lista de descoperiri întocmită de K. Horedt³². Se observă cu ușurință că descoperirile din zona vestică se concentrează spre colțul de nord-vest al Daciei romane intracarpatică, zonă cu mare densitate de trupe și cu două orașe, deci expusă din plin romanizării. Patru dintre punctele în discuție, și anume Bologa, Buciumi, Cășei, Gilău, sunt în interiorul castrelor descoperite în aceste localități. Dacă în cazul primelor trei s-a găsit doar câte un exemplu de opaiț dacic fără toartă ornamentat cu alveole în jurul bazei, în schimb în castrul de la Gilău situația este deosebită. Deși opaițele dacice cu alveole la bază descoperite în castru au fost amintite în diferite contexte³³, ele n-au fost analizate suficient de atent. În general, aceste piese au fost incluse și interpretate în contextul ceramicii dacice lucrate cu mâna descoperită în castre³⁴. În castrul de la Gilău cantitatea de ceramică dacică lucrată cu mâna este mai mare decât în cazul altor castre. Ea a fost descoperită pe întreaga suprafață delimitată de fortificații. O observație stratigrafică foarte valoroasă efectuată în timpul săpăturilor se referă la poziția ceramicii dacice în stratul de locuire din clădirile romane. Ea a apărut numai în partea superioară a acestuia³⁵, deci acolo unde se află depunerea rezultată din ultimul nivel de locuire și dărâmătura clădirilor. Printre vasele lucrate cu mâna a apărut un mare număr de opaițe dacice fără toartă. Dintre acestea 7 pot fi încadrate în varianta A/2a stabilită de Gh. Bichir pentru Muntenia (fig. 1; 2/3, 6, 7). Ele sunt lipsite de orice ornament. Există un exemplar fragmentar ornamentat în exteriorul bazei cu un brâu alveolar masiv (fig. 2/6)³⁷. Alte 10 exemplare sunt opaițe dacice cu alveole în jurul bazei (fig. 2/1, 2, 4, 5; 3) foarte asemănătoare celor din varianta A/2c din Muntenia³⁸. Ambele variante de la Gilău sunt lucrate din pastă grosieră cu pietricele, de culoare cărămizie, având urme de ardere secundară atât în interior, cât și la exterior. Opaițele dacice cu alveole la bază de la Gilău au fost datate post 250 p.Ch. sau chiar spre sfârșitul secolului III, dar au fost considerate ca aparținând mai degrabă perioadei provinciei când castrul era sediul aiei Siliiana³⁹. Totuși, posibilitatea locuirii în castru în epoca postromană a fost ridicată de către autorii săpăturilor, fără a fi însă argumentată⁴⁰. Încercînd să demonstrăm că opaițele dacice cu alveole la bază datează din epoca postromană, când o populație civilă își găsisse adăpost între clădirile părăsite de armata romană, trebuie mai întâi să vedem dacă există asemenea indicii în zonele de descoperire ale pieselor în discuție. Opaițele dacice cu alveole s-au gă-

³² Horedt 1982, Fundliste 12, nr. 1, 5, 8, 11.

³³ D. Isac, *loc. cit.*; D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 45.

³⁴ *Iidem*, *loc. cit.*, N. Gudea, I. Moțu, *op. cit.*, p. 234—236.

³⁵ Această situație am putut-o constata în companiile 1976—1981 când am participat la săpăturile de la Gilău și poate fi confirmată și de D. Isac, șeful șantierului; vezi și N. Gudea, I. Moțu, *op. cit.*, p. 232.

³⁶ Bichir 1984, p. 31.

³⁷ Cea mai apropiată analogie este un opaiț dacic descoperit în așezarea nr. 1 de la Scornicești, cf. Bichir 1984, pl. XVII/8.

³⁸ Cf. nota 20.

³⁹ Cf. nota 33.

⁴⁰ *Ibidem*.

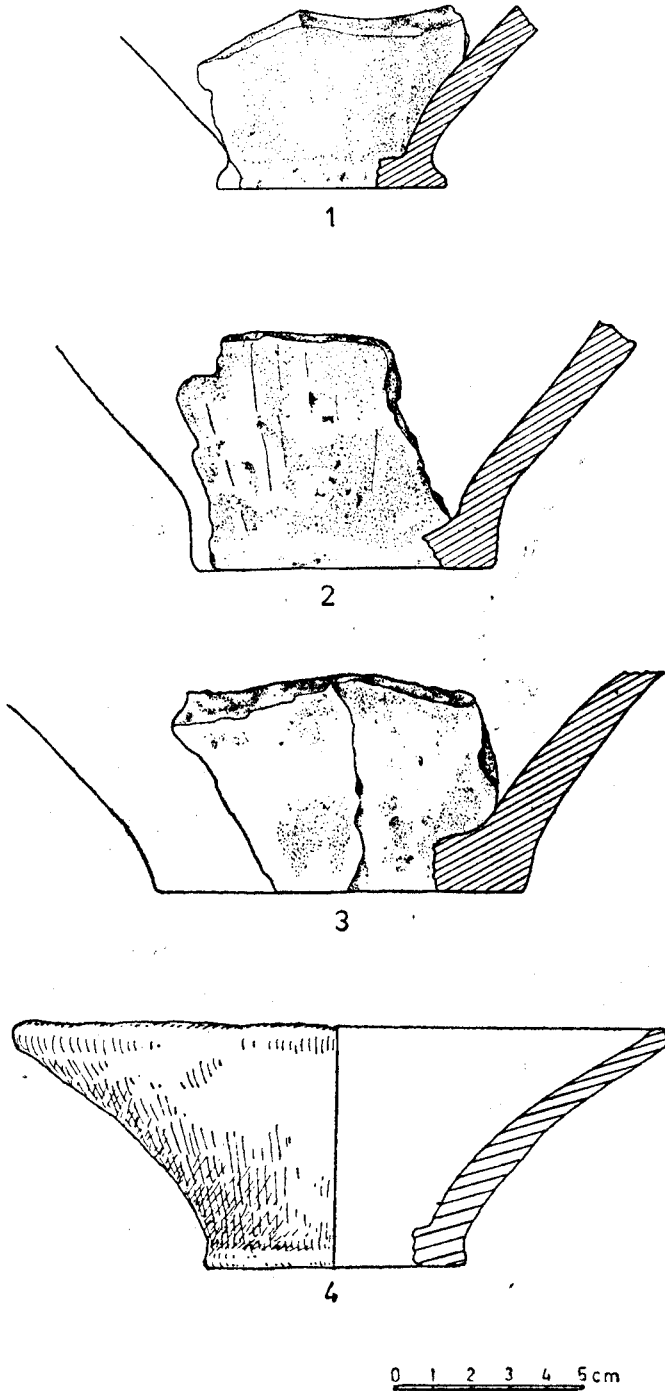

Fig. 1. — Opaițe dacice fără toartă din castrul de la Gilău.

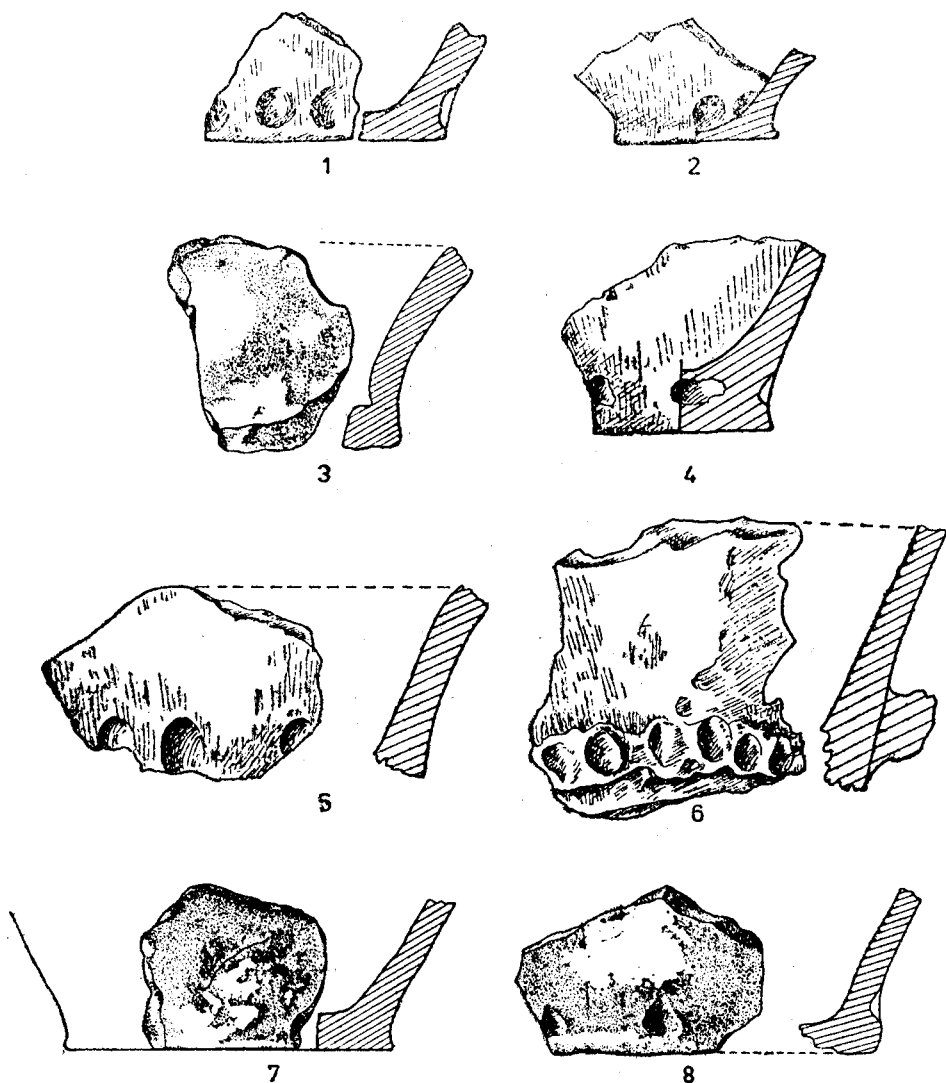

Fig. 2. — 3, 6, 7 — opaite dacice fără toartă din castrul de la Gilău; 1, 2, 4, 5 — opaite dacice fără toartă ornamentate cu alveole în jurul bazei din castrul de la Gilău; 8 — opaț dacic fără toartă ornamentat cu alveole în jurul bazei din așezarea de la Suceag.

sit în trei zone ale castrului: în „clădirea A“ din apropierea laturii de est, pe latura de vest și pe latura de sud⁴¹.

Printre materialele arheologice descoperite pe latura de vest a castrului se află și două fibule. În deschiderea porții *decumana* la 0,45 m adâncime, în stratul dărâmăturilor porții s-a găsit o fibulă de fier, tipul exact fiind mai greu de precizat datorită stării de conservare. La același nivel, în bastionul de sud al porții s-a găsit și o fibulă de bronz cu piciorul întors pe dedesubt. Ambele piese au fost datate în cel de-al treilea sfert al secolului III⁴², dar, ținând cont și de perioada lor de folosire, ar putea fi datate chiar mai târziu, inclusiv în secolul IV p.Ch. La aceeași adâncime de 0,45 m, dar în bastionul de nord al porții, a fost găsit și un opaiț dacic cu alveole la bază, fiind deci contemporan, cel puțin în parte, cu cele două fibule. Tot pe latura de vest, în „clădirea B“ adosată bastionului din colțul nord-vestic, s-a descoperit un canal de scurgere a apei spre exteriorul castrului. Fundul său a fost amenajat cu lut. Sub ultimul strat de lut, pe care s-au găsit multe fragmente dacice lucrate cu mâna, inclusiv două opaițe dacice, dar fără alveole, au apărut părți dintr-un schelet uman: craniul, oase ale toracelui, femurele⁴³. Ni se pare greu de crezut, în orice împrejurări se va fi produs moartea, ca militarii romani să comită un asemenea sacrilegiu, îngropând în castru un cadavru. De altfel, orice mormânt descoperit în interiorul unui *pomerium* și mai ales

⁴¹ Descoperirile de pe latura de sud au fost făcute în săpăturile din anii '50. Aici, în caseta I au fost descoperite două gropi săpate în *agger*. În interiorul lor, pe lângă obiecte și ceramică romane, au apărut și numeroase fragmente ceramice dacice lucrate cu mâna (M. Rusu, *op. cit.*, p. 159—160). În secțiunea E, trasată perpendicular pe latura de nord a castrului, s-a constatat de asemenea că partea interioară a valului de pământ a fost străpunsă de o groapă; în continuarea secțiunii, spre interiorul castrului, exista un strat de dărâmături conținând puțină ceramică, între care și un opaiț dacic ornamentat cu alveole la bază (*ibidem*, p. 166, pl. III/17). Noi considerăm că, săparea unor gropi, probabil menajere sau poate cu rol de cult (?), în *agger*-ul castrului este mult mai posibil să se fi întâmplat în perioada postromană decât în timpul funcționării castrului. Cât privește opaițul dacic descoperit în secțiunea E, poziția sa stratigrafică în stratul superior de dărâmătură confirmă și observațiile noastre în legătură cu locul de descoperire al majorității fragmentelor dacice.

⁴² D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, *op. cit.*, p. 37.

⁴³ Deși canalul a funcționat și în epoca provinciei, când se deversa în șanțul exterior de apărare printr-o deschizătură din trei blocuri mari, fasonate, așezate la baza zidului de incintă, evident în momentul construirii acestuia, odată cu adosarea „clădirii B“ la bastionul de colț, s-au petrecut unele modificări. Noua construcție a dus la astuparea canalului. Am presupus atunci o reamenajare a acestuia la un nivel superior, ce trebuia să străpungă zidul estic al „clădirii B“ și zidul castrului. Acesta nefiind însă păstrat până la acea înălțime, noua deschizătură n-a mai fost posibil să fie văzută (vezi D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Materiale*, București, 1983, p. 295—296). Practic însă, așa ceva ni se pare acum imposibil sau foarte dificil de realizat. Dacă deschizătura din zidul de incintă corespunzătoare primului canal a fost executată în momentul construirii zidului, o nouă deschizătură practică ulterior și plasată mai sus trebuia să fie realizată prin spargerea zidului gros de 1,20 m, fără a mai ține cont și de *agger*. Pe de altă parte ridicarea nivelului antic de călcare atât de mult, într-un timp nu prea îndelungat într-o zonă neconstruită din castru, pentru a fi nevoie de o altă gură de vărsare pentru acest canal, este greu de explicat. Or, scheletul a fost descoperit sub ultima amenajare cu lut a canalului. Ultima sa amenajare ar fi mai ușor de înțeles într-o perioadă de după părăsirea castrului, când zidul de incintă începuse a se ruina și depunerile (și dărâmăturile) au putut ridica și nivelul de călcare.

într-o clădire civilă sau militară din Dacia a fost interpretat ca datând dintr-o epocă ulterioară celei romane⁴⁴. Trebuie să amintim însă că printre obiceiurile rituale ale geto-dacilor exista practica înhumării unor cadavre întregi sau doar părți din ele și în contexte nefunerare, care n-au fost considerate morminte⁴⁵. Numărul total al unor asemenea exemple este de circa 200, predominante fiind descoperirile din așezări. Dintre acestea în 19% dintre cazuri scheletele sunt parțiale și nu neapărat în conexiune anatomică. De obicei aceste schelete nu sunt însoțite de piese de inventar⁴⁶. Deși aceste practici rituale nu sunt atestate sigur după secolul I p.Ch., nici chiar în afara Daciei romane, totuși la Gilău putem presupune o asemenea situație. Ea nu poate fi concepută însă în epoca funcționării castrului, ci numai într-o perioadă de după abandonarea sa. În bastionul de nord-vest din apropiere a fost descoperit un opaiț dacic cu alveole la bază. Tot pe latura de vest a castrului, în secțiunea S IV trasată peste elementele de fortificație, în apropierea porții *decumana*, în *agger*-ul castrului, la circa 0,30—0,40 m adâncime a fost descoperită o groapă ce conținea scheletul unui câine. Descoperirii nu i s-a dat în acel moment importanță, considerând-o o îngropare recentă și accidentală a unui animal mort. De aceea, ea n-a fost nici măcar înregistrată în desene sau în fotografii. Astăzi, considerăm că ne aflăm în fața unei înhumări rituale a unui animal petrecută în antichitate. Practica înhumării câinilor în așezări este bine cunoscută la daco-geți⁴⁷. Ea este bine documentată și la dacii liberi din secolele II—IV p.Ch.⁴⁸. Din totalul animalelor înhumate ritual se pare că favorit era câinele. Este însă greu de crezut că o asemenea practică rituală ar fi fost permisă într-un castru roman⁴⁹, iar poziția gropii, în partea superioară a *agger*-ului, dovedește că ea a fost săpată ulterior părăsirii castrului.

În ceea ce privește zona „clădirii A”, considerată ca baracă militară, este locul în care au apărut 6 opaițe dacice cu alveole. Există și aici o serie de elemente care datează, după opinia noastră, din perioada postromană. Au fost găsite două canale, dispuse oblic față de zidurile de piatră romane. Unul dintre ele, lat de 0,40 m a străpuns cu precizie și grijă zidul camerei *d* și podeaua acesteia, pierzându-se undeva în centrul camerei *c*. Celălalt a fost surprins în stratigrafia orizontală în „holul” clădirii și în stratigrafie verticală în capătul sudic al camerei *a*. Acest canal a distrus o parte din platforma de cărămizi din „hol” mergând paralel cu

⁴⁴ D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 104 (Alba Iulia), p. 119 (Porolissum), p. 127 (Sărățeni).

⁴⁵ V. Sirbu, *Manifestări ale vieții spirituale la geto-daci și dacii liberi reflectate în descoperirile arheologice (sec. IV î.e.n.—sec. III e.n.)*, Rezumatul tezei de doctorat (Iași, 1993).

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Pentru carpi, vezi Gh. Bichir, *The Archaeology and History of the Carpi from the Second to the Fourth Century A. D.*, 1, în *BAR*, Suppl. Series 16 (1), 1976, p. 129—133; pentru grupul Militari-Chilia, vezi *Bichir 1984*, p. 83—84.

⁴⁹ O foarte bună analogie pentru situația surprinsă la Gilău și pentru datarea ei sunt înhumările de câini din termele așezării romane de la Stolniceni-Buridava, aparținând nivelului arheologic atribuit cu certitudine unei locuiri a dacilor liberi în perioada postromană (vezi Gh. Bichir, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 1—2, p. 104).

primul⁵⁰. Așadar, datarea postromană a acestor două canale este certă. În colțul de nord-vest al camerei c a fost descoperită o vatră ce se afla așezată pe stratul de depunere rezultat în urma folosirii ultimului nivel de călcare din încăperea⁵¹. Deci stratigrafic, este tot postromană. O vatră asemănătoare, așezată tot pe stratul de depunere, a fost găsită în deschiderea porții *principalis dextra*⁵². Faptul că în zona „clădirii A“ ne aflăm în fața unor locuințe postromane amenajate în ruinele clădirilor romane ar putea fi confirmat și de profilul secțiunii S I, unde pot fi văzute o serie de gropi ce vin de sus și stratigrafic sunt postromane⁵³.

Oricum, faptul că în castrul de la Gilău opaițele dacice cu alveole la bază n-au fost descoperite în complexe închise sigur databile în epoca postromană, ele putând fi asociate doar cu unele elemente ce aparțin acestei perioade, ar putea să nu reprezinte argumente suficiente de convingătoare pentru a le considera postromane. În sprijinul datării postromane există însă o serie de analogii. Una dintre cele mai semnificative situații pe care noi o considerăm edificatoare pentru datarea postromană a opaițelor dacice de la Gilău este cea din termele așezării civile a castrului de la Stolniceni (Buridava) de pe *limes Alutanus*⁵⁴. Aici au fost clar surprinse 6 nivele arheologice. Primele cinci aparțin perioadei Traian-Aurelian. Cel de-al șaselea a fost datat între sfârșitul secolului III și în secolul IV p.Ch., deci după retragerea aureliană. Locuințele de suprafață, bordeiele, gropile, vetrele din nivelul 6 au fost amenajate în fostele clădiri romane abandonate. În bordeie și gropi ceramica dacică lucrată cu mâna deține circa 90% din totalul ceramicii. Restul este ceramică romană sau de influență romană ce cuprinde atât vase din pastă fină cenușie, cât și din pastă zgrunțuroasă, precum și amfore. În aceste complexe s-au descoperit și două opaițe dacice fără toartă cu alveole la bază⁵⁵. Datarea locuințelor și gropilor din nivelul 6 se bazează pe argumente solide: trei monede, una de la Probus din 280, una de la Constantius II din anii 316—317 p.Ch., și cea mai târzie de la Constantius II din anii 354—358 p.Ch. Pe lângă acestea într-o groapă s-a găsit o fibulă cu butoni în formă de bulbi de ceapă (de fapt o variantă târzie a fibulei în formă de „T“) databilă pe la 300 p.Ch. În bordeiul I s-a descoperit și o fibulă cu butoni în formă de bulbi de ceapă de tip clasic databilă în prima jumătate a secolului IV p.Ch.⁵⁶. Datorită complexelor închise și a siguranței datării este absolut cert că, deși ne aflăm într-o importantă așezare din vremea Daciei romane, cele două opaițe dacice cu alveole nu aparțin epocii romane. Ele datează din secolul IV p.Ch., poate chiar după mijlocul său.

O altă descoperire care reprezintă o bună analogie pentru datarea pieselor de la Gilău în secolul IV p.Ch. am făcut-o recent în așezarea de la Suceag⁵⁷. Aceasta se află doar la câțiva kilometri distanță de castrul de la Gilău. Așezarea de la Suceag a existat în vremea provinciei. Dar în

⁵⁰ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 45.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, fig. 24.

⁵³ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, fig. 12.

⁵⁴ Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 101—117.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 108, fig. 7/3; 8/3.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 112.

⁵⁷ Vezi nota 30.

secolul IV p.Ch. amploarea locuirii pare chiar mai mare. Datarea în secolul IV p.Ch. este absolut sigură pe baza ceramicii ornamentată cu motive lustruite, a unei fibule de bronz și a unui pieptene de os fragmentar cu două rânduri de dinți⁵⁸. În vara anului 1992 am descoperit în intervalul dintre două locuințe, databile pe baza ceramicii în secolul IV p.Ch., un fragment de opaiț dacic cu alveole la bază (fig. 2/8). Este lucrat din pastă grosieră cu pietricele, de culoare cenușiu-cărămizie, având partea interioară înnegrită de arsură. A fost găsit la 0,30 m adâncime, imediat sub glie, deci în partea superioară a stratului de cultură. La același nivel au fost găsite vase cenușii fine lucrate la roată, unele ornamentate cu motive lustruite și fragmente de chipuri ornamentate cu fascicule de linii vălurite. La câțiva metri de opaiț, exact în aceeași poziție stratigrafică a apărut o fibulă de fier de tipul cu arc semicircular și portagrafă laterală. Fibule de fier de același tip s-au găsit atât în provincie cât și în afara ei⁵⁹. Au fost considerate de inspirație Latene, deci de sorginte dacică, mai ales că ele lipsesc din alte provincii romane⁶⁰. Fibule de același tip s-au găsit în castrele de la Gilău (în *praetorium*)⁶¹ și în cel de la Râșnov, precum și la Gherla, Ilișua și Tibiscum.⁶² Alte două exemplare provin din *villa* de la Chinteni⁶³, iar trei de la Ulpia Traiana⁶⁴. La Ulpia, un exemplar are drept *terminus post quem* o monedă de la Valerianus din 258 p.Ch. (?)⁶⁵. Fibula de fier descoperită la Suceag are curbura arcului mai accentuată, ceea ce o plasează tipologic între exemplarele mai târzii⁶⁶. Pe de altă parte contextul stratigrafic și asocierea cu celelalte materiale arheologice databile în secolul IV p.Ch. îi asigură datarea în această perioadă. Așadar opaițul dacic cu alveole la bază de la Suceag aparține cu certitudine secolului IV p.Ch. Este analogia sigură dată cea mai apropiată din punct de vedere geografic pentru opaițele dacice de la Gilău. La fel trebuie datat și opaițul dacic cu alveole la bază găsit la Cluj-Napoca, în zona *extra muros* pe malul stâng al Someșului Mic, într-un context stratigrafic neclar⁶⁷. Opaițele dacice de același tip găsite în castrele de la Bologa, Buciumi și Căsei aparțin, în opinia noastră aceluiași secol IV p.Ch., ajungând în interiorul fortificațiilor romane după abandonarea lor de către armata romană. Opaițele dacice cu alveole la bază s-au descoperit însă și în două castre din sud-estul Transilvaniei,

⁵⁸ Aceste materiale au fost prezentate de către C. Opreanu și S. Cociș la Sesiunea anuală de rapoarte arheologice, Iași, 1992. Pentru pieptene, vezi C. Opreanu, în *EphemNap*, II, 1992, p. 159 sq., fig.

⁵⁹ Acest tip de fibulă de fier a fost descoperit și în cultura carpică la Poiana Dulcești „Varnița” și la Poienești (vezi Gh. Bichir, *Archaeology and History of the Carpi*, II, în *BAR*, Suppl. Series, 16 (1), 1976, pl. CLXVI/11; CLXVIII/8). La Mă-tăsaru, patru exemplare au apărut în ambele nivele de locuire, unul s-a găsit la Târșor. Tipul de fibulă este mai frecvent în secolele III—IV (cf. *Bichir* 1984, p. 49, pl. XXXVIII/7—10; XLV/6).

⁶⁰ Informație S. Cociș; idem, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 227—228.

⁶¹ Informație S. Cociș, piesă inedită; pt. Râșnov, vezi I. I. Pop, *Sud-estul Transilvaniei în epoca romană*, teză de doctorat, p. 118, fig. 36/7.

⁶² Informație S. Cociș, piese inedite.

⁶³ Informație S. Cociș, piese inedite.

⁶⁴ Informație S. Cociș.

⁶⁵ Informații S. Cociș, săpături inedite. Mulțumim și în acest cadru colegului S. Cociș pentru informațiile oferite.

⁶⁶ Determinarea piesei și datarea ei au fost făcute de către S. Cociș.

⁶⁷ Cf. nota 26.

la Comalău⁶⁸ și Râșnov⁶⁹. În ambele castre ele se asociază cu ceramică gri fină cu motive lustruite și cu „Krausengefässe“ ornamentate cu fascicule de linii vălurite⁷⁰. La acestea se adaugă fibulele cu butoni în formă de bulbi de ceapă de la Comalău⁷¹ și paharul de sticlă databil în secolul IV p.Ch.⁷² de la Râșnov. Opațiile dacice cu alveole din castrele de la Comalău și Râșnov au fost încadrate de K. Horedt în cultura materială romană târzie din Transilvania și cele două castre drept așezări ale purtătorilor „culturii Sfântu Gheorghe“ care au locuit castrele după părăsirea lor de către armata romană⁷³. Un alt castru pe care K. Horedt îl considera locuit și în epoca postromană este cel de la Brâncovenesti, unde s-a descoperit ceramică gri fină cu decor lustruit⁷⁴. Noi am adăuga faptul că și în castrul de la Ilișua s-au găsit locuințe care stratigrafic sunt postromane, având în interior ceramică dacică lucrată cu mâna și ceramică romană⁷⁵. Una dintre „ceștile“ dacice descoperite ar putea fi chiar de tipul cu alveole la bază, dar fotografia publicată⁷⁶ este neclară pentru a putea avea această certitudine. Iată așadar că situații arheologice și materiale identice s-au găsit în castre din sud-estul Transilvaniei și în castre din nord-vestul ei, adică la polii opuși ai Daciei intracarpatică. Locuirile din secolul IV p.Ch. surprinse în castrele din sud-est au fost încadrate în „cultura Sfântu Gheorghe“. Aceleași elemente se întâlnesc însă și în cele din nord-vest. Mai mult, la Suceag există, asociate în aceeași așezare, opații dacic cu alveole la bază și pieptene de os bilateral⁷⁷. Considerăm așadar că despre o „cultură Sfântu Gheorghe“ situată în sud-estul Transilvaniei și datată în secolul IV p.Ch. nu poate fi vorba. Mai degrabă putem susține o uniformitate a culturii materiale în zona rurală a Transilvaniei în secolul IV p.Ch. O asemenea cultură materială cu elemente romane provinciale perpetuate în secolul IV, cu elemente ale culturii materiale romane târzii din Imperiu și cu elemente dacice tradiționale, care ocupă întreaga suprafață a fostei Dacii nu poate fi botezată altfel decât cultură daco-romană târzie⁷⁸. Sigur, înlăturând construcția istorică sugerată de

⁶⁸ Székely 1969, p. 17, pl. V/4; Horedt 1982, Fundliste 12, nr. 6, Abb. 28/13.

⁶⁹ N. Gudea, în *Cumidava*, VI, 1973, p. 26, nr. 52, fig. 4/16; Horedt 1982, Fundliste 12, nr. 13.

⁷⁰ I. I. Pop, *op. cit.*, p. 112.

⁷¹ Cf. nota 7.

⁷² N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Râșnov-Cumidava*, Brașov, 1971, p. 61, fig. 58; Horedt 1982, p. 157.

⁷³ Horedt 1982, p. 85.

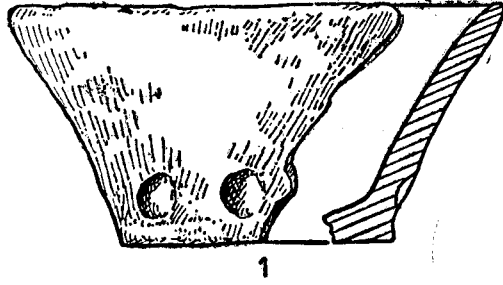
⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ D. Protase, G. Marinescu, C. Gaiu, în *Materiale*, București, 1983, p. 289—292, fig. 2. În profilul secțiunii IV se văd clar urmele unor locuințe de lemn (ce nu par a fi barăci militare romane), a căror poziție stratigrafică este foarte probabil, post-romană. Prezența ceramicii cu mâna în interiorul acestor locuințe, precum și incendierea lor (situație care nu este specifică ultimului nivel de locuire din castrele Daciei) argumentează suplimentar această supoziție, deși autorii evită să se pronunțe clar asupra ei. Ar putea fi vorba și la Ilișua despre locuirea castrului în perioada postromană de către o populație dacică încă ne-romanizată.

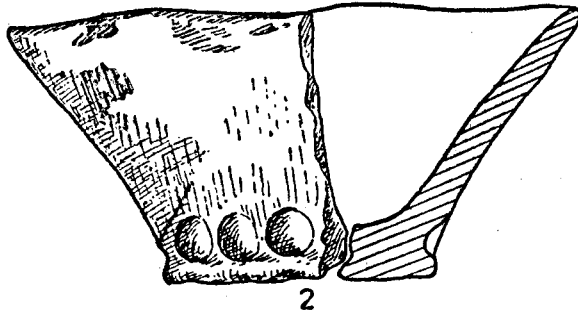
⁷⁶ *Ibidem*, fig. 4.

⁷⁷ Vezi nota 58.

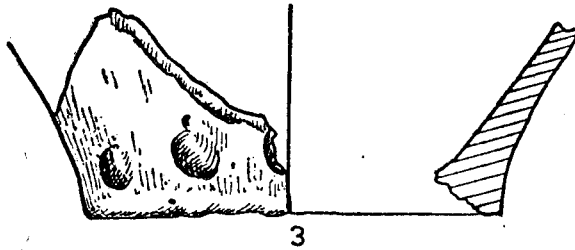
⁷⁸ Gh. Diaconu, în *SCIV*, 30, 1979, 4, p. 550.

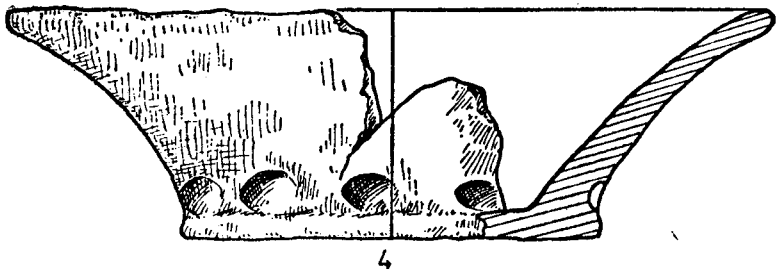
1

2

3

4

0 1 2 3 4 5 cm

Fig. 3. — Opaite dacice fără toartă ornamentate cu alveole în jurul bazei din castrul de la Gilău.

K. Horedt, se ridică în mod justificat întrebarea privind proveniența elementelor dacice tradiționale care par să fie mult mai pregnante în secolul IV p.Ch. decât în vremea provinciei⁷⁹. O recrudescență a culturii dacice tradiționale este dificil de pus pe seama dacilor din provincie supuși procesului de romanizare. De altfel, tocmai această problemă l-a dus pe profesorul K. Horedt la interpretarea sa.

Un posibil răspuns la această importantă problemă istorică ar putea da cercetarea mai atentă privind originea, datarea și aria de difuzare a unor artefacte, chiar modeste, cum sunt opaițele dacice cu alveole la bază pomenite, la care se adaugă bineînțelele alte categorii de piese. Deocamdată ne oprim doar la opaițele dacice. Urmărind aria lor de răspândire (fig. 4), observăm că deși majoritatea punctelor de descoperire se află pe teritoriul Transilvaniei romane, mai există 7 descoperiri în Dobrogea și, în afara Imperiului roman, 8 în Muntenia și 3 în Moldova. Piese asemănătoare au mai apărut și în așezări din Ucraina atribuite „culturii tumulilor carpatici“, dar nu există la est de Nistru⁸⁰. Ele lipsesc deocamdată din teritoriile extraprovinciale aflate la nord și vest de Dacia.

Deosebit de interesante sunt descoperirile făcute în teritoriul extraprovincial al Munteniei în așezările geto-dacice aparținând aspectului cultural Militari-Chilia. Dintre acestea cea mai intens cercetată este cea de la Mătăsaru⁸¹. Aici au fost surprinse două nivele de locuire (III₁ și III₂) aparținând așezării geto-dacice, fără a exista între ele un *hiatus* de locuire sesizabil arheologic. În ambele nivele s-au descoperit monede, fibule și alte materiale databile. Nivelul III₁ a fost datat în secolul II până în primii ani ai secolului III⁸². Deși ceramica dacică lucrată cu mâna este mai bine reprezentată cantitativ în nivelul III₁, opaițul dacic ornamentat cu alveole la bază lipsește, deși există „cești“ dacice „clasice“ și chiar două exemplare lipsite de toartă, dar neornamentate⁸³. Trei opaițe dacice cu alveole la bază apar însă la Mătăsaru în nivelul III₂⁸⁴. Acesta a fost datat cu 11 monede și peste 20 de fibule. Cea mai timpurie monedă este în denar de la Elagabal emis în 220 p.Ch., iar cea mai târzie este un bronz din epoca Gallienus-Aurelianus. Ultima monedă este doar un *terminus post quem* pentru datarea sfârșitului așezării, plasat de autorul săpăturilor la începutul secolului IV p.Ch.⁸⁵. Oricum, nivelul III₂ de la Mătăsaru se datează în secolul III, chiar dacă viața așezării va fi continuat

⁷⁹ În cimitirul nr. 1 de la Bratei, ceramica dacică lucrată cu mâna apare în fiecare mormânt, cf. L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV—V (cimitirul 1 de la Bratei)*, București, 1973, p. 49, 93.

⁸⁰ Gh. Bichir, în *Thraco-Dacia*, IX, 1988, 1—2, p. 110. Cercetătoarea ucraineană L. V. Vakulenko a publicat materialele descoperite în mormintele tumulare aparținând culturii tumulilor transcarpatici, care, pe lângă piese de factură romană, constau și din ceramică dacică. Se remarcă prezența ceramicii dacice lucrată cu mâna, între care „cești“ dacice, și cea lucrată la roată, între care chiupuri ornamentate pe buză și pe umăr cu fascicule de linii vălurite (*apud* S. Dumitrașcu, în *MN*, V, 1981, p. 120, fig. 1; 2; 3). În fig. 1/3, S. Dumitrașcu reproduce din lucrarea lui L. V. Vakulenko un fragment de „ceașcă“ dacică, sau de oală, ornamentată cu alveole în jurul bazei. Lucrarea cercetătoarei ucraineene nu ne-a fost accesibilă.

⁸¹ Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 158—163; Bichir 1984, p. 86—88.

⁸² *Ibidem*, p. 86—87.

⁸³ *Ibidem*, p. 87, pl. X/1—4, 10—12.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 32, pl. X/7—8, 14.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 87—88.

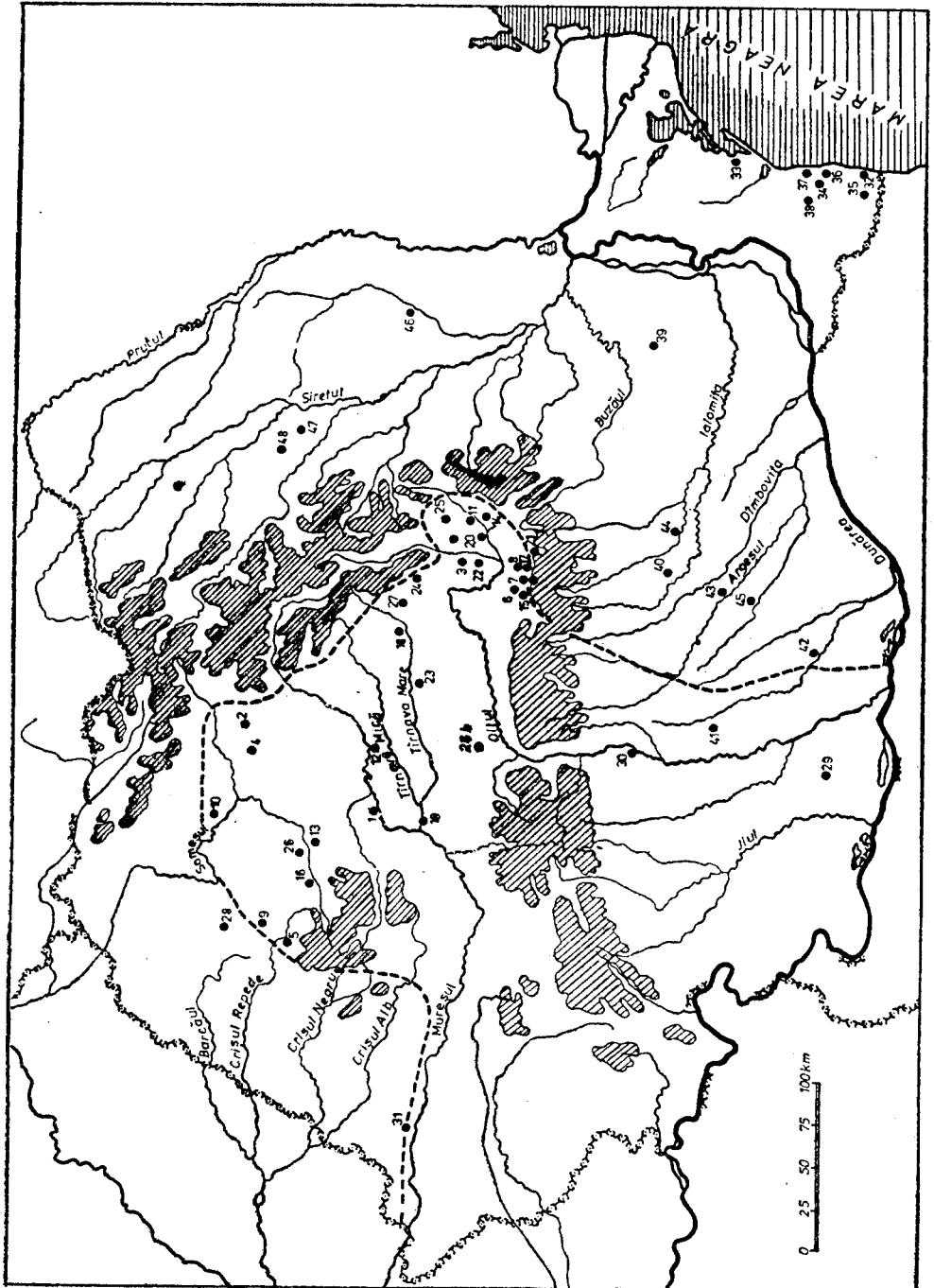

Fig. 4. — Harta localităților cu descoperiri de opaițe dacice fără toartă ornamen-
tate cu alveole în jurul bazei din România.

câțiva ani și după 300 p.Ch. Așadar, cândva, începând cu deceniul al III-lea al secolului III în cadrul evoluției ceramicii daco-getice din așezarea de la Mătăsaru apar opaițele dacice fără toartă ornamentate cu alveole la bază. De menționat că tocmai în nivelul III₂ devine mai frecventă ceramica din pastă zgrunțuroasă lucrată la roată de tip provincial-roman precum și vasele „Krausengefässe“, care lipsesc în nivelul III₁⁸⁶. Alte așezări ce corespund în timp cu nivelul Mătăsaru III₂ sunt cele de la Udeni⁸⁷, Colonești-Mărunței⁸⁸, Dulceanca⁸⁹. La Colonești-Mărunței a fost descoperit un opaiț dacic ornamentat cu alveole la bază⁹⁰. În așezare a fost găsit un antoninian de la Claudius II Gothicus din 269 p.Ch., fibule cu piciorul întors pe dedesubt și „Krausengefässe“⁹¹. La Dulceanca, într-un bordei din așezarea geto-dacică a apărut un opaiț dacic de același tip, asociat cu un opaiț roman databil chiar în prima jumătate a secolului IV p.Ch.⁹². Monedele găsite în alte două bordeie ale așezării sunt, una de la Gordianus III și, cea mai târzie, de la Gallienus, emisă între 260 și 268 p.Ch. Așezarea de la Dulceanca a fost datată în secolul III⁹³. Un alt opaiț dacic cu alveole la bază provine de la Udeni⁹⁴. Aici există o monedă de la Galerius Maximianus din 302—303 p.Ch., cea mai târzie descoperită în așezările de tip Militari-Chilia⁹⁵. Alte două opaițe dacice s-au găsit la Târgșor, unul într-o groapă din așezare⁹⁶, celălalt într-un mormânt de înhumăție din necropolă⁹⁷. Ultima datare propusă pentru acest complex este plasată între a doua jumătate a secolului II și sfârșitul secolului III, fiind încadrat în aspectul Militari-Chilia⁹⁸.

În concluzie putem spune că opaițul dacic ornamentat cu alveole la bază apare în mediul geto-dacic al aspectului Militari-Chilia prin evoluția ceramicii geto-dacice lucrată cu mâna, cândva pe parcursul secolului III p.Ch. Este important de reținut faptul că este vorba despre un vas de origine dacică descoperit într-un mediu cultural dacic și nu într-unul străin. De asemenea merită subliniat faptul că acest tip se asociază în Muntenia cu ceramică fină lustruită, „Krausengefässe“, ceramică din pastă zgrunțuroasă, lucrate și ele pe loc, de către dacii liberi, precum și cu pieptenii de os cu un singur rând de dinți și mânerul complet boltit⁹⁹.

Descoperirile de pe teritoriul extraprovincial al Moldovei sunt mult mai puține și mai izolate. Trebuie subliniat faptul că în așezările și ne-

⁸⁶ *Ibidem*, p. 35; 37—38; 87.

⁸⁷ Gh. Bichir, în *MN*, VII, 1983, p. 31—61.

⁸⁸ *Bichir* 1984, p. 93.

⁸⁹ S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolul III și VI e.n. din sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974.

⁹⁰ *Bichir*, 1984, pl. XXV/5.

⁹¹ Cf. nota 88.

⁹² S. Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, p. 55, fig. 41/b 17; *Bichir* 1984, p. 92.

⁹³ S. Dolinescu-Ferche, *op. cit.*, p. 125—126.

⁹⁴ Gh. Bichir, în *MN*, fig. 10/11.

⁹⁵ *Bichir* 1984, p. 88.

⁹⁶ Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din secolele III—IV*, București, 1965, p. 73, pl. VIII/2.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 67—68, pl. CXIX/2 (M 217).

⁹⁸ *Bichir* 1984, p. 92, au bibliografia și datările succesive.

⁹⁹ *Bichir* 1984, *passim* (pentru pieptenii de os, vezi p. 52); aceleași materiale, inclusiv pieptenii de os cu mânerul complet boltit sau supraînălțat, sunt foarte asemănătoare și în sud-estul Transilvaniei și la sud de Carpați, așa cum observase deja K. Horedt (cf. *Horedt* 1982, p. 76, nota 169).

cropolele aparținând culturii carpice, în mare măsură contemporane cu aspectul Militari-Chilia, acest tip de opaiț dacic lipsește¹⁰⁰. Singurele descoperiri constau în două exemplare din așezarea de la Cârliști datate de către descoperitor în a doua jumătate a secolului III și în secolul IV p.Ch.¹⁰¹. Piesele au fost considerate ca aparținând unei faze finale a culturii carpice și de început a culturii Sântana de Mureș-Cerneahov. Ciudat este faptul că în perioadele de maximă înflorire a celor două culturi opaițele dacice cu alveole lipsesc total. Un alt opaiț dacic cu alveole este amintit la Butnărești, fără nici o altă precizare¹⁰². Cea de-a treia descoperire a unui astfel de vas a fost făcută într-un mormânt de inhumație (M 526) din cunoscuta necropolă de la Bârlad-Valea Seacă¹⁰³. Necropola a fost inclusă printre cimitirele de tip Sântana de Mureș-Cerneahov și datată în secolul IV și începutul secolului V p.Ch.¹⁰⁴. În special în așezarea de la Bârlad-Valea Seacă se remarcă ponderea însemnată a materialelor de factură dacică, ceea ce-i oferă o imagine oarecum deosebită față de alte așezări ale aceleiași arii culturale¹⁰⁵. Oricum, opaițul dacic în discuție este o apariție izolată în acest mediu cultural, el fiind inexistent în toate celelalte descoperiri atribuite culturii Sântana de Mureș-Cerneahov din afara arcului carpatic. Așadar opaițele dacice cu alveole la bază apar în Moldova doar izolat și în complexe ce se datează ulterior culturii carpice, ceea ce înseamnă că sunt mai târzii ca cele din Muntenia. Moldova trebuie deci eliminată din discuția privind zona de origine a acestui vas, doar Muntenia extraprovincială sau Transilvania romană rămânând ca posibilele regiuni în care el apare.

Dar opaițe dacice cu alveole au fost descoperite și în Dobrogea, în șapte puncte. Acestea sunt: Tomis, Histria, Callatis, Limanu, Schitu, Tuzla, Valul Traian¹⁰⁶. Cea mai semnificativă descoperire a unui astfel de opaiț dacic a fost făcută la Tomis într-un mormânt datat printr-un *terminus post quem* de o monedă de la Severus Alexander¹⁰⁷. Descoperirea este contemporană cu cele din așezările aspectului Militari-Chilia, dar mediul arheologic este diferit. Două opaițe dacice de același tip s-au găsit și la Histria, unul în nivelul de secolul II, celălalt în nivelul de secolul V p.Ch.¹⁰⁸. Opaițul datat în secolul II apare ca o piesă izolată, niciunde nefiind datată atât de timpuriu. Din mai multe considerente ne îngăduim să ne exprimăm îndoiala asupra corectitudinii acestei datări. Cinci opaițe dacice cu alveole au fost găsite în așezarea de la Valul Traian, prin cercetări de suprafață. Ele trebuie să fi aparținut deci părții superioare a stratului de locuire. Așezarea a fost datată, pe baza restului materialului arheologic descoperit, în secolele IV—V p.Ch.¹⁰⁹. Pentru

¹⁰⁰ Bichir 1984, p. 32.

¹⁰¹ I. Mitrea, în *Materiale*, București, 1986, p. 138, 143, fig. 6/1; 8/4; 6/2; 8/6.

¹⁰² Gh. Bichir, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 1—2, p. 108.

¹⁰³ V. Palade, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 409—412, fig. 3/2 (M 526).

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ V. Palade, în *Carpica*, IV, 1971, p. 213; I. Ioniță, în *Carpica*, IV, 1971, p. 202—205; idem, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II—IV*, Iași, 1982, p. 110, 113.

¹⁰⁶ C. Scorpan, în *Pontica*, III, 1970, p. 145—156.

¹⁰⁷ V. Barbu, în *StCl*, III, 1961, p. 212, 219, fig. 10.

¹⁰⁸ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 153—156, fig. 9/5; 11/4.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 148, fig. 5/5, 7; 6/4; 8; 7/1.

restul pieselor din Dobrogea lipsește contextul de descoperire și datarea. Pe baza descoperirilor din Dobrogea putem formula o serie de observații. În primul rând toate localitățile înșirate gravitează spre zona orașelor pontice, fiind situate foarte probabil în teritoriile Tomisului și Callatisului. Ciudat, nici o piesă nu provine din interiorul provinciei, acolo unde elementul etnic autohton trebuie să se fi conservat mai bine, și nici din zona *limes*-ului dunărean. Or, persistența unor elemente de cultură materială geto-dacică în orașele greco-romane sau în apropierea lor, uneori până în secolele IV—V p.Ch., pare greu de înțeles, având în vedere că se scurseseră cel puțin patru-cinci sute de ani doar de la debutul ocupației romane și al procesului de romanizare. De altfel, chiar mormântul de la Tomis ne confirmă aceste îndoieli. Singura piesă de inventar neromană este tocmai opaițul dacic amintit. În rest, inventarul funerar și mai ales ritul și ritualul de înmormântare sunt romane. Noi considerăm că opaițul poate indica etnicul geto-dacic al defunctului, câtă vreme celelalte elemente ne demonstrează că el era în mare măsură romanizat. Un exemplu asemănător este mormântul de la Barboși¹¹⁰. Ținând cont de aceste observații apreciem că piesele în discuție au ajuns în zona orașelor pontice cândva pe parcursul secolului III sau mai târziu prin intermediul unor elemente etnice geto-dacice sosite sau aduse de romani din afara Imperiului. Zona ce poate fi luată în considerare pentru o astfel de situație este în primul rând Muntenia, unde aceste opaițe au fost găsite în mediu cultural daco-getic, în Dobrogea fiind în mediu greco-roman. Cea mai apropiată așezare dacică de *limes*-ul dunărean al Dobrogei, în care s-a găsit un asemenea opaiț, este situată în estul Munteniei la Bălteni¹¹¹, în apropierea râului Călmățui. Ea a fost datată în secolele III—IV p.Ch. Înseamnă, dacă acceptăm raționamentul de mai sus, că și Dobrogea romană trebuie eliminată dintre zonele posibile în care opaițul dacic cu alveole la bază să fi apărut. În fond s-ar putea ridica întrebarea de ce este nevoie de o zonă anume și el n-a putut apare simultan sau independent în mai multe regiuni? În primul rând reamintim că această variantă a opaițului dacic „clasic” nu există în Latène-ul daco-getic. Or, aceasta ar putea fi singura explicație dacă am accepta că el apare simultan și independent în zone cu dezvoltare socială-economică și politică diferită, Transilvania provincie romană și Muntenia regiune extraprovincială. Trebuie de asemenea să ținem cont de faptul că este vorba despre un tip ceramic lucrat cu mâna, prin urmare un produs al „industrii” casnice și nu al atelierelor de olari specializați. Prin natura sa, este greu de crezut că un asemenea artefact a fost vehiculat prin comerț. De aceea, răspândirea sa pe arii întinse unele aflate în Imperiu, altele rămase în afară, trebuie să aibă o altă explicație.

Pentru elucidarea acestei probleme trebuie să analizăm cu atenție descoperirile din sud-estul Transilvaniei, din aria așa-zisei „culturi Sfântu Gheorghe”. Deși am încercat să dovedim că opaițele dacice cu

¹¹⁰ S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n.—III e.n.)*, Iași, 1981, p. 83—84; 221, pl. 68; 68 bis. Mormântul ce avea inventar, rit și ritual roman a fost datat nu mult după anii 268—270. Prezența „cățuii dacice” demonstrează după părerea noastră etnicul defunctului, iar restul elementelor romanizarea sa.

¹¹¹ I. T. Dragomir, în *Materiale*, VI, 1959, p. 504—506, fig. 6/17.

alveole la bază descoperite în nord-vestul Transilvaniei romane se datează în perioada postromană, unele dintre piesele găsite în sud-estul Transilvaniei au o datare și mai clară. Astfel, la Sfântu Gheorghe — „Eprestetö“ au fost găsite în total șase opaițe dacice cu alveole la bază¹¹². În toate complexele închise în care au apărut la Sfântu Gheorghe erau asociate cu ceramică fină ornamentată cu motive lustruite și cu „Krausengefässe“, precum și cu ceramică la roată din pastă zgrunțuroasă¹¹³. Dintr-o groapă găsită în așezare se pare că provine o monedă descoperită în secolul trecut, emisă de Constantius II în 354 p.Ch.¹¹⁴. De menționat că într-o suprafață săpată în 1956 a fost descoperit și un mormânt de incinerare care conținea fragmente ceramice din pastă gri fină, unele cu decor lustruit, de aceeași factură cu cele din locuințe sau gropi. Urna în care au fost depuse oasele calcinate este însă o oală lucrată cu mâna din pastă grosieră, fiind decorată în jurul fundului cu alveole, decor identic cu cel de pe cele 6 opaițe dacice din așezare¹¹⁵. Datarea mormântului în secolul IV p.Ch., adică în aceeași vreme cu așezarea, este asigurată și de ceramica fină cu motive lustruite. Ritul funerar însă, incinerarea în urne, este specific daco-geților. În nici o necropolă aparținând culturii Sântana de Mureș descoperite pe teritoriul Transilvaniei nu există morminte de incinerare¹¹⁶. Opaițe dacice ornamentate cu alveole au mai fost descoperite și în două morminte de incinerare din necropola de la Bucșani, datată în linii generale în secolul IV p.Ch. și atribuite populației daco-gețice, atestată de altfel și în așezarea aferentă¹¹⁷.

Într-o altă așezare din sud-estul Transilvaniei, la Reci-„Telek“, s-au descoperit în locuințe și pe vetre alte 4 opaițe dacice decorate cu alveole la bază¹¹⁸. Peste tot ele erau asociate cu vase ornamentate cu motive lustruite (lucrate pe loc, cum demonstrează cele două lustruitoare de lut descoperite), vase la roată din pastă zgrunțuroasă și „Krausengefässe“ decorate cu fascicule de linii vălurite pe buză și pe umăr. O vatră circulară (considerată ca aparținând locuinței nr. 2) descoperită în 1958, ce avea printre vasele aflate pe ea și în jurul ei un opaiț dacic cu alveole, a putut fi datată printr-o monedă de la Constantinus II din 354 p.Ch., găsită lângă ea¹¹⁹.

Săpături mai recente (1987—1989) au identificat în apropiere de Sfântu Gheorghe la Chilieni o altă așezare care a fost datată în secolul IV p.Ch.¹²⁰. În cele câteva locuințe cercetate, ceramica este foarte asemănătoare cu cea din așezările discutate mai sus. Printre fragmentele lucrate cu mâna este amintit și decorul cu alveole la bază, probabil opaițe

¹¹² Székely 1969, p. 25—48, pl. IV/15; XVI/1; XVIII/7; XII/2; VI/10; XV/2.

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 83.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 48.

¹¹⁶ Horedt 1982, p. 110.

¹¹⁷ L. Muscă, în *Valachica*, 9, 1977, p. 153—165 (M 4 și M 12).

¹¹⁸ Székely 1969, p. 50—60, pl. IV/13; IX/5; VIII/5.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 55—57.

¹²⁰ B. Botond, în *Symphosia Thracologica*, 8, 1990, p. 204—205; idem, în *RevMuz*, 2, 1991, p. 25—27.

dacice. În interiorul unei locuințe de la Chilieni s-a găsit o monedă de la Constantius II¹²¹.

La Mugeni au fost descoperite un „număr mare de cești cu alveole“¹²². Ceramica din așezare cuprinde, pe lângă vasele lucrate cu mâna, și chiupuri ornamentate cu fascicule de linii ondulate și vase fine lustruite lucrate la roată. Așezarea a fost datată larg începând cu a doua jumătate a secolului III, până (eventual) în secolul V p.Ch.¹²³.

Cel puțin 4 opaițe dacice cu alveole la bază s-au găsit și la Brașov — „Măgurele“¹²⁴. Aici, vasele cu mâna erau asociate cu ceramică la roată din pastă fină și zgrunțuroasă, inclusiv chiupuri. Așezarea a fost datată în a doua jumătate a secolului IV p.Ch.¹²⁵. Tot în aceeași perioadă a fost datată și așezarea de la Hărman — „Groapa Banului“, unde au apărut 3 opaițe dacice cu alveole la bază¹²⁶. Câte un exemplar a fost găsit și în alte localități din zonă unde nu s-au făcut însă cercetări arheologice de amploare (vezi *Anexa*).

Așadar, pentru sud-estul Transilvaniei este destul de clar că opaițele dacice găsite în aceste așezări se datează în secolul IV p.Ch., sigur până în a doua sa jumătate. Marea majoritate a acestor locuiri nu supra-pun așezări din vremea provinciei.

Mai există câteva descoperiri importante în zona centrală a Transilvaniei, care întăresc datarea în secolul IV p.Ch. La Obreja, în așezare, dar în afara locuințelor cercetate, în stratul de cultură s-au găsit „câteva cești dacice fără toartă și cu alveole la bază“¹²⁷. Pe lângă ceramica dacică lucrată cu mâna și ceramică provincial-romană, la Obreja există și vase cenușii fine ornamentate cu motive lustruite databile în secolul IV p.Ch. Aceeași datare este susținută și de o monedă de la Crispus (317—326 p.Ch.) și de materialul descoperit într-o groapă. În interiorul ei era ceramică lucrată cu mâna (inclusiv „cești“, precizează autorul), ceramică la roată, de culoare roșie sură și negricioasă, precum și două fibule de bronz, una cu piciorul întors pe dedesubt și alta cu butoni în formă de bulbi de ceapă databile în secolul IV p.Ch.¹²⁸. Așezarea de la Obreja a existat și în timpul provinciei, continuându-și existența și în secolul IV. Având în vedere apariția târzie a opaițului dacic cu alveole la bază și datarea sa în Transilvania, precum și inexistența sa în alte situri din Dacia romană dateate în secolele II—III, considerăm foarte probabilă apartenența opaițelor dacice cu alveole de la Obreja etapei din secolul IV a așezării. Menționăm că în cimitirul de la Obreja, datat numai în secolele II—III și atribuit autohtonilor daci în curs de roma-

¹²¹ *Ibidem*.

¹²² G. Ferenczi, I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 244.

¹²³ *Ibidem*, p. 244—255. Autorii sunt de părere că populația așezării ar fi emigrat dinspre est, din Depresiunea Ciucului, după presupusa evacuare a zonei sud-estice a Daciei sub Gallienus, ceea ce ar explica începuturile așezării abia în a doua jumătate a secolului III. Ei exclud categoric posibilitatea prezenței culturii Sântana de Mureș, precum și pe cea a carpilor.

¹²⁴ M. Marcu, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 1—2, p. 189—191, fig. 2; 5/3—6.

¹²⁵ *Ibidem*.

¹²⁶ M. Marcu, în *Materiale*, X, 1973, pl. XVII/5, 6, 7.

¹²⁷ Cf. nota 28.

¹²⁸ D. Protase, *Autohtonii în Dacia. I Dacia romană*, București, 1980, p. 60—63.

nizare, piesele în discuție nu există, lucru ce susține datarea pe care am propus-o.

Pe valea Mureșului, în așezarea de la Cipău — „Gârle“ a fost găsit un fragment de opaiț dacic cu alveole la bază (dacă nu cumva este un fund de oală?) în asociere cu ceramica gri fină ornamentată cu motive lustruite și chiupuri împodobite cu linii vălurite. Într-una din locuințe s-au descoperit 15 monede de bronz de la Constantinus I, Constantius II și Valentinian I, care asigură datarea așezării în a doua jumătate a secolului IV p.Ch. Mormintele de incinerare din apropiere dovedesc etnicul dacic al locuitorilor¹²⁹.

Putem afirma pe baza acestor ultime exemple din sud-estul și centrul Transilvaniei că opaițele dacice cu alveole la bază se datează în spațiul intracarpatic în secolul IV p.Ch., chiar după mijlocul său, probabil.

Comparând descoperirile de opaițe dacice cu alveole la bază și restul materialelor arheologice cu care au fost descoperite din Transilvania cu cele din Muntenia, ajungem la concluzia că între cele două zone există o asemănare frapantă la nivelul culturii materiale. Elementele comune cele mai asemănătoare sunt însă cele de factură dacică. De altfel, acest lucru a fost observat și de K. Horedt¹³⁰. Pe de altă parte, în aceste două regiuni există deosebiri substanțiale față de cultura materială carpică din Moldova. Diferența fundamentală între descoperirile din Transilvania și Muntenia o constituie însă datarea lor. Este adevărat că monedele de secolul IV p.Ch. din așezările din Transilvania nu pot stabili începuturile acestora, ceea ce înseamnă că teoretic locuirile ar putea fi plasate și în secolul III, poate chiar în vremea provinciei. Dar, majoritatea acestor așezări, mai ales cele din sud-est, nu suprapun așezări mai vechi cu material exclusiv provincial-roman. Pe de altă parte, dacă așezările din Transilvania ar fi mai timpurii și deci cel puțin în parte contemporane cu cele ale dacilor liberi de la sud de Carpați, este greu de explicat absența quasi-totală a monedelor din secolul III tocmai în provincie și prezența lor în cantități apreciabile în așezări din afara ei. Noi considerăm că nu se poate admite o evoluție paralelă și uniformă a culturii materiale dacice în provincie și în afara ei. În provincie asupra autohtonilor daci acționase romanizarea, fără a se crea mari decalaje între zona vestică și estică a Transilvaniei, câtă vreme asupra zonelor extraprovinciale s-au răsrânt doar influențe ale acesteia. Prin urmare, noi considerăm că opaițele dacice cu alveole și întreg ansamblul culturii materiale care le însoțește în Muntenia extraprovincială sunt mai timpurii decât cele descoperite în Transilvania.

Explicația pe care o propunem este o ipoteză de lucru, ce va trebui confirmată și de alte argumente pentru a putea fi validată. S-a constatat că așezările de la Mătăsaru, Udeni, Colonești-Măruntei, Dulceanca au încetat să existe prin distrugere și incendiu, probabil la începutul secolului IV, în timp ce unele au putut înceta chiar la sfârșitul secolului III. Autorii acestor distrugeri nu puteau fi alții decât goții¹³¹.

¹²⁹ N. Vlăssă, *op. cit.*, p. 510—516.

¹³⁰ Cf. nota 99.

¹³¹ *Bichir* 1984, p. 93—94.

Numeroase necropole de tip Sântana de Mureș-Cerneahov din Muntenia se datează aproape toate spre mijlocul și în a doua jumătate a secolului IV¹³². De aceea, probabil că marea majoritate a grupurilor gotice vor fi pătruns în Câmpia Română după înfrângerea carpilor de Constantin cel Mare în anii 315—317 p.Ch. Această realitate a fost apoi consfințită prin victoriile împăratului asupra goților și prin *foedus*-ul din 332 p.Ch.¹³³. În nici una dintre necropolele de tip Sântana de Mureș din Muntenia¹³⁴ n-a apărut vreun opaiț dacic cu alveole la bază, chiupuri sau alte artefacte specifice în primul rând geto-dacilor din grupul Chilia-Militari. Înseamnă că sinteza culturală Sântana de Mureș-Cerneahov trebuie să fi fost, în linii generale, deja constituită în momentul sosirii goților în Muntenia, elementele de factură dacică fiind preluate mai devreme, în spațiul est-carpatic. Așadar, populația geto-dacică din cadrul grupului Militari-Chilia nu pare să se fi „topit“ masiv în cultura Sântana de Mureș. În ipoteza noastră, această populație s-a deplasat din fața presiunii grupurilor gotice spre valea Oltului și mai ales dincolo de munți în Transilvania folosind drumurile *limes*-ului Transalutan prin pasul Bran, sau prin pasurile Predeal, Bratocea, Buzău. Așa se explică după părerea noastră apariția grupului de așezări din sud-estul Transilvaniei și asemănările în cultura materială de la nord și sud de Carpați. Este mai greu de spus cum anume ajung aceste elemente ale culturii materiale dacice târzii până în nord-vestul Daciei. Dacă luăm în considerare descoperirile din castrul de la Gilău, unde prezența unei populații de origine dacică încă neromanizată este destul de certă în secolul IV, ar însemna că unele grupuri de daci liberi s-au deplasat la un moment dat până în cealaltă extremitate a Daciei romane. Este destul de evident că opaițele dacice cu alveole nu depășesc granițele Daciei romane. Singura descoperire situată dincolo de *limes*-ul nord-vestic este cea din așezarea de la Zalău-„Valea Mății“¹³⁵. Aceasta este situată după părerea noastră prea aproape de *limes* pentru a fi existat în vremea provinciei. S-ar putea să fie vorba doar despre hazardul descoperirilor arheologice. Dar o altă explicație posibilă ar fi existența unui ipotetic *foedus* cu Imperiul, asemănător celui cu goții, prin care dacii liberi sud-carpatici erau așezați de romani pe teritoriul fost roman al Transilvaniei. Interesantă este și slaba frecvență sau chiar inexistența opaițelor dacice cu alveole în Oltenia și Banat. În Oltenia, în afară de așezarea de la Stolniceni aflată pe *limes Alutanus*, singurele descoperiri provin din așezarea de la Locusteni-„La Gropan“¹³⁶. Aici s-au găsit mai multe exemplare de opaițe dacice cu alveole la bază, alături de ceramică cenușie și roșie din pastă fină și zgrunțuroasă, cea mai răspândită formă fiind chiupul ornamentat pe buză și pe umăr cu fascicule de linii vălurate. Așezarea a fost datată în secolul IV¹³⁷. Dar, ca și la Obreja, în cimitir situația este diferită. Nu trebuie să scăpăm din vedere faptul că,

¹³² *Ibidem*, p. 94.

¹³³ I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 118—119.

¹³⁴ B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul IV e.n. în Muntenia*, București, 1966, *passim*.

¹³⁵ Cf. nota 30.

¹³⁶ G. Popilian, M. Nica, în *Materiale*, București, 1983, p. 397.

¹³⁷ *Ibidem*, p. 395.

tocmai în perioada la care se referă ipoteza noastră, o parte a Olteniei și Banatului fuseseră recucerite de către Imperiu. Revenirea acestor zone la vechiul statut provincial ar putea să explice absența elementelor dacice tradiționale târzii din aceste regiuni. Nu putem ști astăzi în detalii cum se va fi petrecut contactul între dacii liberi și daco-romani. Așezările de la Locusteni, Obreja, Suceag, Mugeni sau cele din castre dovelesc că cele două grupuri au conviețuit. Cercetările arheologice din Muntenia au demonstrat că dintre dacii liberi, cei de la sud de Carpați receptaseră pe parcursul secolelor II—IV cele mai numeroase elemente de cultură materială și spirituală romană¹³⁸. Acest fapt va favoriza romanizarea lor rapidă în urma contactului cu daco-romanii. Oricum, sigur este faptul că, începând cu secolul V p.Ch., în Transilvania cultura materială dacică tradițională dispăre, existând în schimb una romanică¹³⁹. Până acum se considera că prima populație ce pătrunde în Dacia după părăsirea ei oficială ar fi fost carpilii, pe la sfârșitul secolului III și începutul celui următor¹⁴⁰. Chiar dacă instalarea unor grupuri de carpi nu poate fi negată, totuși datele literare și epigrafice privind istoria carpilor și a Imperiului în această vreme nu ne permit să considerăm că ar fi avut loc o pătrundere masivă și organizată a carpilor¹⁴¹. De altfel, imaginea unor infiltrări sporadice rezultă și din descoperirile arheologice cu caracter carpic din Transilvania¹⁴². Din datele arheologice rezultă că deplasarea spre Dacia intracarpatică a dacilor liberi din sud nu s-a petrecut imediat după părăsirea Daciei, ci, probabil, doar după câteva decenii.

Dacă aceste ipoteze și presupuneri s-ar adevăra, ar însemna că în Transilvania s-a produs în secolul IV o sinteză culturală rezultată din contactul direct între cultura și civilizația daco-romană și cea a dacilor liberi¹⁴³. Această sinteză a devansat în parte pătrunderea în Transilvania a culturii Sântana de Mureș. Printr-o asemenea sinteză culturală s-ar explica mai bine asemănările și uniformitatea culturii materiale și în general stadiul de evoluție al comunităților rurale autohtone în secolul IV p.Ch. O asemenea cultură însă nu poate fi altfel denumită, decât daco-romană târzie¹⁴⁴.

În final, lăsând ipotezele să primească verdictul specialiștilor, trebuie trase o serie de concluzii rezultate din această trecere în revistă a unor elemente de cultură materială daco-romană târzie. În primul rând, am demonstrat că nu putem vorbi despre existența unei „culturi

¹³⁸ Bichir 1984, passim.

¹³⁹ Cf. nota 78.

¹⁴⁰ D. Protase, *op. cit.*, p. 226—227; Gh. Bichir, *Archaeology and History of the Carpi*, I, în *BAR*, Suppl. Ser., 16(1), 1976, p. 156, 171.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 156, 171—173.

¹⁴² Cea mai consistentă descoperire este reprezentată de grupul de 27 de morminte de la Șopteriu (cf. G. Marinescu, N. Mirițoiu, în *Dacia*, N.S., XXXI, 1987, p. 107—118).

¹⁴³ Gh. Diaconu, *loc. cit.*, vorbește despre o simbioză daco-romană încheiată spre anul 400 p.Ch., când încetează să existe elementele tradiționale Latène.

¹⁴⁴ *Ibidem*; autorul este de părere că în secolul IV există o singură cultură, pe care o numește daco-romană. Cum însă ea nu mai este identică cu cea din vremea provinciei, dar își are începuturile atunci, noi preferăm să o numim daco-romană târzie.

Sfântu Gheorghe“ în estul Transilvaniei în secolul IV. Apoi, lucru de altfel afirmat deja și de alții, putem considera opaițele dacice fără toartă ornamentate cu alveole la bază drept piese cu putere de datare pentru perioada postromană. În al treilea rând, existența pe teritoriul unor foste castru romane a unor locuiri din secolul IV ce par uneori să aparțină unor grupuri de daci neromanizați din afara provinciei ridică o serie de probleme noi. Se impune un studiu serios asupra ceramicii dacice lucrată cu mâna din castru¹⁴⁵. Noi considerăm că, așa cum opaițele dacice cu alveole la bază aparțin epocii postromane, și alte vase dacice se datează evident la fel. Interpretarea unilaterală dată până acum ceramicii dacice din castru, care o considera ca aparținând doar epocii romane, a fost făcută pe baza unor concluzii formulate aprioric¹⁴⁶. Apartenența unei părți a acestei ceramicii epocii postromane nu exclude oricum existența ceramicii dacice în castru și în secolele II—III. Trebuie însă făcută concret această departajare¹⁴⁷. De altfel, acest lucru este valabil și pentru alte așezări. Simpla descoperire a ceramicii dacice lucrată cu mâna asociată în același nivel (mai ales dacă este unic sau ultimul) cu ceramica provincial-romană nu asigură automat datarea primeia în vremea provinciei. Motivul nu este doar unul teoretic, ci se bazează pe constatarea că și după ce Dacia nu mai este provincie romană producerea ceramicii provinciale continuă, separația între cea din secolul III și IV fiind greu de făcut doar pe criterii formale¹⁴⁸. Succesul departajărilor cronologice în studiul ceramicii dacice din așezările romane va fi asigurat nu doar prin reexaminarea unor materiale mai demult descoperite, ci și prin noile descoperiri. Șansele viitoarelor cercetări depind în mare măsură și de aplicarea metodologiei arheologice moderne, atât în tehnica de săpătură, cât și în sistemul de înregistrare stratigrafică a artefactelor descoperite.

ABREVIERI

- Székely* 1969 = Z. Székely, *Materiale ale culturii Sântana de Mureș din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, I, 1969, p. 7—114.
- Horedt* 1982 = K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bukarest, 1982.
- Bichir* 1984 = Gh. Bichir, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984

¹⁴⁵ N. Gudea, I. Moțu, *op. cit.*, p. 231 o numesc „ceramică provincială lucrată cu mâna în manieră dacică“, considerând-o deci ca aparținând dacilor din provincie și datând-o doar în limitele epocii romane.

¹⁴⁶ D. Protase, *op. cit.*, p. 136—154, 160—165.

¹⁴⁷ În materialul ceramic lucrat cu roata descoperit în așezări de epocă romană, o cercetare mai atentă ar putea furniza, probabil, și surprize. Nu se poate exclude posibilitatea ca, alături de ceramica cu mâna, dacii să-și fi perpetuat în secolul IV în Dacia și ceramica fină cu roata.

¹⁴⁸ *Horedt* 1982, p. 71.

ANEXA

*Lista localităților din România cu descoperiri de opaițe dacice
fără toartă ornamentate cu alveole în jurul bazei*

I. TRANSILVANIA (Dacia romană și zonele limitrofe)

1. *Aiud-Rădești* (jud. Alba), *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 1; informații amabile H. Ciugudeanu.
2. *Archiud* (jud. Bistrița-Năsăud), *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 2, Abb. 28/1.
3. *Arcuș* (jud. Covasna), *Székely 1969*, p. 19, nr. 8; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 3.
4. *Bistrița* (jud. Bistrița-Năsăud), descoperire într-o groapă, inedită; informații amabile C. Gaiu.
5. *Bologa* (jud. Cluj), N. Gudea, I. Moțu, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 233, fig. 2.
6. *Brașov-„Măgurele”* (jud. Brașov), M. Marcu, în *Thraco-Dacica*, VI, 1985, 1—2, p. 189—191, fig. 2, 5/3—6; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 4.
7. *Brașov-„Stâncile lui Solomon”* (jud. Brașov), *Székely 1969*, p. 22.
8. *Brașov-„Stupini”* (jud. Brașov), *Székely 1969*, p. 22.
9. *Buciumi* (jud. Sălaj), identificat de noi la N. Gudea, în *SCIV*, 21, 1970, 2, fig. 8/11 și confirmare verbală a autorului.
10. *Căsei* (jud. Cluj), informații amabile D. Isac.
11. *Chilieni* (jud. Covasna), B. Botond, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, Satu Mare, p. 204—205; idem, în *RevMuz*, 2, 1991, p. 25—27.
12. *Cipău-„Gârle”* (jud. Mureș), N. Vlăsa, în *SCIV*, 16, 1965, 3, p. 505, fig. 6/20.
13. *Cluj-Napoca* (jud. Cluj), I. Mitrofan, în *ActaMN*, I, 1964, p. 207, fig. 9.
14. *Comalău* (jud. Covasna), *Székely 1969*, p. 17, pl. V/4; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 6, Abb. 28/13.
15. *Cristian* (jud. Brașov), M. Marcu, în *Cumidava*, II, 1968, p. 43—45, fig. 1/14; idem, în *Cumidava*, III, 1969, p. 530; idem, în *Cumidava*, IV, 1970, p. 639—640; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 7.
16. *Gilău* (jud. Cluj), M. Rusu, în *StComCaransebeș*, 1979, pl. III/17; D. Isac, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 292—297, fig. 5; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 8.
17. *Hărman-„Groapa Banului”* (jud. Brașov), M. Marcu, în *Materiale*, X, 1973, p. 252, pl. XVII/5, 6, 7; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 9.
18. *Mugenii* (jud. Harghita), G. și I. Ferenczi, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 242—246, pl. VI/5; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 10, Abb. 29/3.
19. *Obreja — așezare* (jud. Alba), D. Protase, *Autohtonii în Dacia. I Dacia romană*, București, 1980, p. 60—61; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 11.
20. *Reci* (jud. Covasna), *Székely 1969*, p. 51, pl. IV/13; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 12, Abb. 30/6.
21. *Râșnov* (jud. Brașov), N. Gudea, în *Cumidava*, VI, 1973, p. 26, nr. 52, fig. 4/16; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 13.
22. *Sfântu Gheorghe — „Epreștet6”* (jud. Covasna), *Székely 1969*, p. 25—48, pl. IV/15; *XVI/1*; *XVIII/7*; *XII/2*; *VI/10*; *XV/2*; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 14, Abb. 3/3.
23. *Sighișoara* (jud. Mureș), *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 15.
24. *Sânsimion* (jud. Harghita), C. Beldiman, V. Șoiom, comunicare la Sesiunea de rapoarte arheologice, Pitești, 1988; informații amabile V. Șoiom-Crișan.
25. *Sânzieni* (jud. Covasna), *Székely 1969*, p. 16; *Horedt 1982*, Fundliste 12, nr. 16.
26. *Suceag* (jud. Cluj), săpături inedite 1992 C. Opreanu și S. Cociș.
- 26 bis. *Tichindeal — „Valea Rotbavului”* (jud. Sibiu), D. Popa, comunicare la Simpozionul omagial „C. Daicoviciu”, Cluj-Napoca, 27 mai 1993.
27. *Vidacut* (jud. Harghita), informații amabile V. Șoiom-Crișan.
28. *Zalău-„Valea Mății”* (jud. Sălaj), Al. V. Matei, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 233, pl. XV/2.

II. OLTENIA (Dacia romană)

29. *Locusteni* „La Gropan“ (jud. Dolj), G. Popilian, M. Nica, în *Materiale*, București, 1983, p. 397.
 30. *Stolniceni-Buridava* (jud. Vâlcea), Gh. Bichir, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 1—2, p. 108—112; fig. 7/3; 8/3.

III. BANAT (Dacia romană)

31. *Horia-vest* (jud. Arad), E. Pădureanu, în *Crisia*, XVIII, 1988, p. 385—386, nr. 7, pl. VII/3.

IV. DOBROGEA (Scythia Minor)

32. *Callatis* (jud. Constanța), C. Scorpan, în *Pontica*, III, 1970, p. 145.
 33. *Histria* (jud. Constanța), idem, *op. cit.*, p. 153, 156, fig. 9/8; 9/5; 11/4.
 34. *Limanu* (jud. Constanța), idem, *op. cit.*, p. 145.
 35. *Schitu* (jud. Constanța), idem, *loc. cit.*
 36. *Tomis* (jud. Constanța), V. Barbu, în *StCl*, III, 1961, p. 212, 219, fig. 10; C. Scorpan, *loc. cit.*
 37. *Tuzla* (jud. Constanța), idem, *loc. cit.*
 38. *Valul Traian* (jud. Constanța), idem, *op. cit.*, p. 148, fig. 5/5; 7; 6/4; 8; 7/1.

IV. MUNTENIA (*extra provinciam*)

39. *Bălteni* (jud. Buzău), I. T. Dragomir, în *Materiale*, VI, 1959, p. 504—506, fig. 6/17.
 40. *Bucșani* (jud. Dâmbovița), L. Muscă, în *Valachica*, 9, 1977, p. 158; *Horedt* 1982, p. 76, nota 168.
 41. *Colonești-Mărunței* (jud. Olt), Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 169, fig. 10/5; *Bichir* 1984, p. 31—32, pl. XXV/5.
 42. *Dulceanca* (jud. Teleorman), S. Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolul III și VI e.n. din sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974, p. 55, fig. 41 b/17.
 43. *Mătășaru* (jud. Dâmbovița), Gh. Bichir, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 167, fig. 8/10; *Bichir* 1984, *loc. cit.*, pl. X/7—8, 14.
 44. *Târgușor* (jud. Prahova), Gh. Diaconu, *Târgușor. Necropole din secolele III—IV*, București, p. 67—68, pl. CXIX/2 (M 217); p. 73, pl. VIII/2 (așezare).
 45. *Udeni* (jud. Teleorman), Gh. Bichir, în *MN*, VII, 1983, p. 44, fig. 10/11; *Bichir* 1984, *loc. cit.*, pl. XXVII/5.

V. MOLDOVA (*extra provinciam*)

46. *Bârlad-Valea Seacă* (jud. Vaslui), V. Palade, în *Materiale*, Tulcea, 1980, p. 409—412, fig. 3/2 (M 526); idem, în *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 234—237, fig. 6/6, 7, 9.
 47. *Butnărești* (jud. Neamț), Gh. Bichir, în *Thraco-Dacica*, IX, 1988, 1—2, p. 108.
 48. *Cârligi* (jud. Bacău), I. Mitrea, în *Materiale*, București, 1986, p. 138, 143, fig. 6/1; 8/4; 6/2; 8/6.

Notă: Numerele de ordine ale localităților din listă corespund cu cele de pe harta din fig. 4.

SOME ARTEFACTS OF THE LATE DACIAN AND DACO-ROMAN CULTURE
(3rd—4th CENTURIES A. D.)

(Abstract)

The author tries to demonstrate that in the former Roman Dacia, mainly in Transylvania, the Late Daco-Roman culture — especially in the IV-th century A. D. when it was no longer a Roman territory — can not be separated in two zones: the Western one, more connected with the Late Roman culture because of a stronger Romanization and the Eastern one where the Dacian element keeps their elder traditions before the Roman conquest. So, he concludes that K. Horedt's hypothesis that in the Eastern Transylvania there was a so called „Sfântu Gheorghe culture“ in the IV-th century A. D., containing local Dacian, Roman, Carpic and Cherniachowian elements can not be accepted at the present. The author tries to point the unity and the uniformity of the Late Daco-Roman culture on the whole territory of Transylvanian Roman Dacia. That is why no other term than „Late Daco-Roman culture“ can be used.

Analyzing some artefacts, mainly the lamp of Dacian type, handleless and ornamented with thumb impressions around the bottom, he concludes that it is a late shape of the Dacian hand-made pottery, which origin has to be found outside Roman Dacia, in the Romanian Plain lived in Roman time by Free Dacian tribes. The new hypothesis formulated by the author is that, after the abandonment of Roman Dacia in the time of Aurelianus, it's territory penetrated the Free Dacians from South the Carpathians. The Free Dacians have to move under the pressure of the Goths, who occupied the Romanian Plain firmly after the treaty 332 A. D. with the emperor Constantine the Great. At the same time, in Transylvania the Dacian lamps with thumbs impressions around the bottom must be dated in the IV-th century A. D., so it is an artefact which can be used to date archaeological contexts.

Using different archaeological arguments and analogies as well, the author states that in the Roman camp at Gilău (county of Cluj) there is a post-Roman settlement inhabited by some not Romanized Dacian population who have come sometime in the IV-th century A. D., probably from outside the former *limes* and occupying the abandoned Roman camp. Artefacts of the same type like those from Gilău have been discovered in other camps as Bologa, Buciumi, Râșnov, Comalău and maybe others. Based on these facts, the author calls into question the historical interpretation offered for the hand-made Dacian pottery discovered inside the Roman camps of Dacia. He thinks that not all of this pottery belongs to the Roman period, proving the presence of the local Dacians inside the camps, considered mainly as an effect of the local recruitment. Even that such a phenomenon can not be denied and some Dacian pottery it is possible to demonstrate this idea, it seems to be more and more obvious that almost a part of this pottery belongs to the IV-th century A. D., when camps were left by their garrisons. He suggests that the Dacian pottery found inside the camps must be seriously studied and separated the part belonging to the Roman period from the post-Roman one.

The study has annexed a list of the places in Romania where Dacian lamps with thumb impressions around the bottom have been found; the numbers in the list correspond to that on the map from fig. 4.

Figure 1; 3; 2/1—7 represent handleless Dacian lamps from the Roman camp at Gilău; 2/8 was discovered in the settlement at Suceag (county of Cluj).